

Hoe Duitsland de AOW hervormde

De Duitse bevolking vergrijst sneller dan de Nederlandse. De noodzaak tot aanpassingen in de ouderdomsverzekeringen heeft enkele jaren geleden geleid tot een breed maatschappelijk debat. De hieruit voortkomende 'Rentenreform 1992' lijkt nu redelijk succesvol te zijn.

Op 9 november 1989 werd, na een uitvoerige en brede maatschappelijke discussie, de 'Rentenreform 1992' aangenomen in de Bondsdag. 's Avonds brak het IJzeren Gordijn en kwam de wereld er heel anders uit te zien. De voorstellen voor hervorming van de oudedagsvoorziening bleken hier echter tegen bestand, en de DDR-pensioenvoorzieningen zijn opgenomen in die van de Bondsrepubliek. Zowel vanwege het Duitse maatschappelijke debat over de ouderdomsverzekering, als vanwege het redelijke succes van de hieruit voortgekomen 'Rentenreform', zijn de Duitse ervaringen van belang voor Nederland. Dat Nederland pas in 2010 net zo vergrijst zal zijn als Duitsland in 1990¹, maakt het Duitse voorbeeld des te interessanter.

Dit artikel gaat over het Duitse debat, de keuzes en afwegingen die zijn gemaakt, en over de eerste resultaten van het nieuwe beleid. Afgesloten wordt met conclusies over de bruikbaarheid van de Duitse ervaringen in de Nederlandse situatie. We beginnen echter met een korte schets van het systeem van Duitse ouderdomsverzekeringen.

De Duitse ouderdomsverzekeringen

Net als in tal van andere landen bestaat het Duitse systeem van ouderdomsverzekeringen uit drie delen: de wettelijke ouderdomsverzekering, de arbeidsgebonden pensioenen en de individuele voorzieningen. Een belangrijk verschil met Nederland is, dat de Rentenversicherung, in tegenstelling tot de AOW, er niet is voor iedereen. Ambtenaren, boeren en georganiseerde vrije beroepsgroepen (advocaten, artsen) hebben aparte oudedagsvoorzieningen. Voorts hebben

minder ouderen in Duitsland een aanvullend collectief pensioen. De aanvullende pensioenen beslaan in Duitsland ook een minder groot deel van de totale uitgaven voor collectieve oudedagsvoorzieningen.

Ook tussen de beide belangrijkste wettelijke regelingen, de Rentenversicherung en de AOW, zijn voorname verschillen te constateren (zie schema 1). De Rentenversicherung heeft een verzekeringskarakter met tri-partite financiering, maar wordt gefinancierd volgens een omslagstelsel. De bijdragen worden direct omgezet in uitkeringen. De aanspraken worden berekend per kalenderjaar en zijn gerelateerd aan het gemiddelde loon in het betreffende kalenderjaar.

Het maatschappelijke debat

Wat vooraf ging

Eind jaren zeventig, begin jaren tachtig, staan inflatie, conjuncturele ontwikkelingen en werkloosheid centraal in het debat om de Duitse ouderdomsverzekering. In de bezuinigingsrondes van 1977/78 (regering-Schmidt) en 1983/84 (regering-Kohl) werden pensioen- en loonontwikkeling losgekoppeld, de premies verhoogd en het aantal meetellende premiejaren verlaagd. Dit resulteerde in aanzienlijke dalingen van het gemiddelde inkomen van ouderen (tot 1982 gemiddeld 14%) en een verbetering van de vermogenspositie van pensioenfondsen. In 1983 werd de Rijksbijdrage echter verlaagd, waardoor een groot deel van de bezuinigingen uiteindelijk terecht kwam in de staatskas en niet in de kas van de pensioenfondsen².

De bezorgdheid over de betaalbaarheid van de ouderdomsverzekering was toegenomen nadat demografische modelberekeningen er op wezen

dat met het stijgen van de grijze druk (de verhouding tussen de 20-60-jarigen en de 60-plussers), in het jaar 2030 de werkgevers- en werknemerspremies zouden moeten verdubbelen om te kunnen blijven voldoen aan de aanspraken³. Deze uitkomst stond aan de basis van het debat. Het, ook in Nederland niet onbekende, credo luidde: 'Verdubbeling van de premies of halvering van de uitkeringen'.

In 1982/1983 roept de (CDU/FDP)-regering op tot een publiek debat over de toekomst van de wettelijke ouderdomsverzekering. De Rentenversicherung moest worden aangepast aan de veranderende economische randvoorwaarden en de demografische veranderingen op de lange termijn. De wijziging zou het vertrouwen van gepensioneerden en verzekerden in de ouderdomsverzekering moeten versterken. Hoewel in het parlementair debat de politieke partijen elkaar verschillende malen in de haren vliegen en elkaar beschuldigen van financieel wanbeleid in het verleden, wordt ook voortdurend een beroep gedaan op de betrokkenen om partijpolitieke vetes bij te leggen in deze belangrijke kwestie. Er moet rust komen aan het pensioenfront en het moet duidelijk worden gemaakt dat niemand bang hoeft te zijn om aanspraken te verliezen.

De probleemanalyse

Het dramatische keuze-palet uit de demografische prognoses – pensioenen halveren of premies verdubbelen – wordt in het debat niet klakkeloos overgenomen. Er wordt kritiek geleverd op de demografische modelrekeningen, onder meer op het ontbreken van allochtonen en het hanteren van een leeftijdsgrens van 60 jaar, in plaats van 65 jaar, om ouderen van de beroepsbevolking te scheiden⁴. Ook is gewezen op het veronachtzamen van

1. Zie WRR, *Ouderen voor ouderen*, SDU, Den Haag, 1993, tabel 2.3, blz. 52.

2. Zie M. Westerveld, *Keuzes van gisteren... een blauwdruk voor morgen? Honderd jaar sociale-verzekeringpensioenen in de Bondsrepubliek Duitsland, Groot-Brittannië en Nederland*, SDU, Den Haag, 1994.

3. Modellberechnungen Statistisches Bundesamt, in: Bundestagdrucksachen 8/4437, 08.08.80.

4. Transfer-Enquête-Kommission, Bericht der Sachverständigenkommission zur Ermittlung des Einflusses staatlicher Transfereinkommen auf das verfügbare Einkommen der privaten Haushalte, 1981.

ontwikkelingen in de arbeidsparticipatie van vrouwen⁵. In invloedrijke rapporten van de Sozialbeirat en de pensioenfondsen wordt geconstateerd dat er meer nadruk moet worden gelegd op toekomstige economische ontwikkelingen en ontwikkelingen op de arbeidsmarkt⁶.

Aanpassing in plaats van hervorming

De diverse maatschappelijke en politieke groeperingen dragen vele oplossingen aan. Voor grootscheepse hervormingen blijkt niet voldoende draagvlak: het inruilen van het verzekeringsmodel voor een basis-ouderdomsvoorziening voor alle burgers vindt geen steun. Verschillende varianten van een basispensioen worden gepresenteerd door delen van alle politieke partijen: een voorziening zonder inkomenstoets, met inkomenstoets en de invoering van een algemene verzekeringsplicht op basisniveau. De meerderheid binnen grote politieke partijen (CDU/CSU, SPD) en sociale partners spreekt zich echter uit voor behoud van het bestaande systeem.

Men hecht sterk aan het verzekeringsprincipe en aan het loongerelateerde ouderdomspensioen, en is voor herstel en behoud van het vertrouwen in de oudedagsverzekering en voor solidariteit tussen de generaties. Voor een evenwichtiger verdeling van de lasten en een strakkere organisatie van de financiering blijkt, na jarenlange discussie, een breed draagvlak. Bijna alle partijen steunen de koppeling van lonen en pensioenen, het delen van de lasten van de vergrijzing door alle betrokkenen (verzekerden, ouderen, werkgevers en de overheid) en het organiseren van een overheidsbijdrage op dusdanige wijze, dat deze minder gevoelig is voor plotseling ingrijpen.

Andere maatregelen liggen moeilijker. Er is onenigheid over het verhogen van de leeftijdsgrenzen. In het Duitse debat wordt een mogelijke verhoging van de leeftijdsgrenzen besproken onder de noemer arbeidsduur en gerelateerd aan wekelijkse en jaarlijkse arbeidsduurverkortingen en -verlenging. Inzet in verband met de Rentenversicherung is een verlenging van de levensarbeidsduur. Met name de vakbonden en de SPD zijn hierop tegen.

Een verlaging van de pensioenen is nauwelijks bespreekbaar. Deze optie wordt na de bezuinigingsrondes uit de jaren zeventig en tachtig door geen enkele partij hardop verdedigd.

Schema 1. Kenmerken Rentenversicherung en AOW, 1991

	Duitsland Rentenversicherung	Nederland AOW
Aard voorziening	sociale verzekering gebaseerd op premie-verleden	volksverzekering gebaseerd op ingezetenschap
Bescherming		
• risico	invaliditeit en ouderdom	ouderdom
• streefniveau	65% laatstverdiende loon	minimum
• gem. bruto uitkering	'handarbeiders': DM 994 'hoofdarbeiders': DM 1403	alleenstaande: f 1347 gehuwde: f 938
• leeftijdsgrens	65 jaar 63 jaar (35 dienstjaren) 60 jaar (vrouwen, arbeidsongeschikten, gehandicapten, langdurig werklozen)	65 jaar
Financiering		
• wijze	omslagstelsel	omslagstelsel
• wie dragen bij	werknemers (40%) werkgevers (40%) overheid (17%)	gezinnen
• hoogte premies	17,7% over max. DM 6500	14,05% over max. f 42.966

Bronnen: Statistisch Bundesamt, *Statistisch Jahrbuch*, 1993; K. Kühmann e.a., *Die Lebensversicherung zur Altersvorsorge*, Beck, München, 1992; CBS, *Statistisch Jaarboek*, 1993; *De kleine gids voor de sociale zekerheid*, Kluwer, 1991.

Ook voor een echte wijziging in de financieringswijze is geen draagvlak. Twee stokpaardjes vinden geen aansluiting bij andere partijen. De voorstellen van SPD en Grünen om premies te heffen over winst of produktiviteit, de 'Wertschöpfungsbezogene Beitrag', ook wel 'Maschinensteuer' genoemd, vinden geen bijval. Vooral werkgevers verzetten zich sterk tegen de negatieve gevolgen voor technologische vernieuwing en de internationale concurrentiepositie.

De voorstellen van christen-democraten om huishoudens met kinderen te ontzien en huishoudens zonder kinderen extra te laten betalen voor de kosten van de vergrijzing vinden ook geen draagvlak. De redenering is dat kinderloze huishoudens wel profiteren van de oudedagsvoorziening, maar niet bijdragen aan het in stand houden ervan op lange termijn. De sociaal-democraten vinden dit geen essentieel punt en liberalen zijn tegen verdere inmenging van de overheid op het gezinsvlak.

Ook het plan van christen-democraten om solidariteit tussen drie in plaats van twee generaties te bewerkstelligen door nu een kapitaalfonds in het leven te roepen, vindt geen steun. De vorming van een kapitaalfonds zou een nog verdere verhoging van de bijdragen betekenen en wordt afgekeurd door werkgevers en werk-

nemers. Wetenschappers wijzen op de nadelen van een kapitaalfonds: het lost de langdurige structurele tekorten ontstaan door de vergrijzing niet op, heeft negatieve effecten op de kapitaalmarkt en leidt tot onttrekking van kapitaal aan de consumptieve bestedingen⁷.

Maatregelen voor de 21e eeuw

Per 1 januari 1992 is de 'Rentenreform 1992' van kracht. De Rentenversicherung behoudt haar verzekeringskarakter en het pensioen blijft gekoppeld aan het individuele premieverleden.

5. Bundestag, 220. Sitzung, 6.6.1986; VDR (Verband Deutscher Rentenversicherungsträger), Gutachten der Kommission des VDR zur langfristigen Entwicklung der gesetzlichen Rentenversicherung, Würzburg, 1987.

6. Gutachten des Sozialbeirats über eine Strukturreform zur längerfristigen finanziellen Konsolidierung und systematischen Fortentwicklung der gesetzlichen Rentenversicherung im Rahmen der gesamten Alterssicherung, Bundestag Drucksache 10/5332, 16.04.86. De Sozialbeirat is het onafhankelijke adviesorgaan voor de Rentenversicherung en bestaat uit verzekerden, werkgevers, wetenschappers en de Bundesbank. Ook: VDR, 1987, op.cit.

7. Gutachten des Sozialbeirats über langfristige Probleme der Alterssicherung in der Bundesrepublik Deutschland, Bundestag-Drucksache 9/632, 03.07.81.

Het omslagstelsel blijft behouden. Vastgehouden wordt aan een uniform premiepercentage voor werkgevers en werknemers. Er vinden geen wijzigingen plaats in de kring van verzekeren en de uitvoering⁸. De aanpassingen betreffen de koppeling tussen lonen en pensioenen, de bijdragen en de levensarbeidsduur.

Koppeling

De berekeningswijze van de aanpassing van de pensioenen is gewijzigd. Niet meer de bruto-lonen staan centraal in de nieuwe Rentenformule, maar de pensioenen worden aangepast door middel van een netto-netto-koppeling. De algemene wettelijke grondslag wordt aan de netto lonen gerelateerd en jaarlijks aangepast. De aanpassingsfactor is het produkt van de verandering in de brutolonen en de veranderingen in de nettolonen van actieven en gepensioneerden. Dit houdt in dat stijgende premies leiden tot lagere netto-lonen en een kleinere aanpassingsfactor. Zo kunnen de pensioenen niet sterker stijgen dan de netto-lonen, maar zal ook omgekeerd, een netto-loonstijging samengaan met een idem stijging van de pensioenhoogte. De ouderdomspensioenen zijn op deze wijze beveiligd tegen grotere kortingen dan strikt noodzakelijk. Deze aanpassingsformule werkt tevens remmend op onevenredig hoge bijdragen van actieven voor de ouderdomspensioenen.

Bijdragen

Het uitgangspunt van de Rentenreform is dat de groeiende kosten door iedereen gedragen moeten worden en dat plotselinge ingrepen van overheidswege zoveel mogelijk vermeden moeten worden. Daartoe worden pensioenaanpassing, premiepercentage en overheidsbijdrage rechtstreeks gekoppeld.

De overheidsbijdrage wordt verder verhoogd met 8 miljard DM tot 46,45 miljard DM in 1992. Het premiepercentage wordt meer rechtstreeks gekoppeld aan de hoogte van de te verwachten uitgaven. Per 1995 wordt de premie die wordt betaald over de uitkeringen ook anders vastgesteld. In plaats van premie over de netto-uitkering, zal de overheid premie gaan betalen over 80% van de bruto-uitkering. Dit moet een forse verhoging van de inkomsten opleveren.

Met het ingezette beleid in de Rentenreform verwacht men dat de pre-

mie voor werkgevers en werknemers, afhankelijk van de werkgelegenheid, verder zal stijgen tot 21%-22% in 2010 en 27% in 2030. Zonder de ingrepen per 1992, zouden de premies in deze tijdspanne respectievelijk tot 24,5%-26% en 36,5% oplopen.

Levensarbeidsduur

Ter verlenging van de levensarbeidsduur zijn drie maatregelen genomen. Ten eerste worden de bijzondere leeftijdsgrenzen voor vervroegde uittrekking vanaf 2001 geleidelijk opgetrokken van 60 en 63 jaar naar 65 jaar. Tussen 2001 en 2004 worden deze leeftijdsgrenzen elk jaar met drie maanden opgehoogd, en tussen 2005 en 2012 elk jaar met zes maanden. De generaties geboren na november 1952 (voor de huidige 60 jaar-grens) en de generaties geboren na november 1943 (de huidige 63 jaar-grens) zullen daardoor te maken krijgen met de hernieuwde standaard leeftijdsgrens van 65. Vrouwen, langdurig werklozen en werknemers met minstens 35 dienstjaren hebben dan niet meer de mogelijkheid vervroegd pensioen te ontvangen, tenzij zij daarvoor betalen.

Daarmee komen we bij de tweede wijziging in de levensarbeidsduur: de flexibilisering van de leeftijdsgrens voor iedereen. Het pensioen kan ingaan tussen 63 en 67 jaar. Elke maand dat men voor het 65e jaar pensioen ontvangt kost 0,3% per maand, elke maand uitstel na het 65e jaar levert 0,5% extra pensioen per maand op. Het pensioen uitstellen tot op 67-jarige leeftijd betekent derhalve 12% meer pensioeninkomen. In de wetgeving wordt eveneens opgenomen dat een arbeidsovereenkomst alleen automatisch mag eindigen met 65 jaar wanneer de werknemer daarin in de drie jaar voorafgaande aan het bereiken van die leeftijd, heeft toegestemd.

Een derde maatregel om de levensarbeidsduur te verlengen is de invoering van geleidelijke pensionering. Het is vanaf drie jaar voor het 65e jaar mogelijk deeltijd te werken en een gedeelte van het pensioen te ontvangen.

Het financiële vervolg: 1990-1994

Hoewel het nog te vroeg is om de Rentenreform ten volle te kunnen evalueren, zijn de eerste financiële gevolgen van de maatregelen bekend. In figuur 1 wordt de ontwikkeling tussen 1990 en 1994 weergegeven. De finan-

ciële positie van de Rentenversicherung heeft zich gestabiliseerd⁹. De kosten van de hereniging zijn relatief goed opgevangen door de pensioenfondsen. Zoals de bedoeling was, zijn de overheidsbijdrage en de premies verhoogd. De overheidsbijdrage is van 14,6% van de totale uitgaven (1990) naar 17,9% (1994) gestegen en bedroeg in 1994 58,45 miljard DM. De premies zijn gestegen van 18,7% (1990) naar 19,2% (1994), de premieinkomsten zijn in deze periode met 47% gestegen. Per 1995 is de premie iets verlaagd, naar 18,6%, omdat de wijziging in de premie-heffing over uitkeringen in 1995 5 miljard DM oplevert.

Voor de komende jaren hoeven de verwachtingen van de 'Rentenreform 1992' nog niet te worden bijgesteld. Verdere verhoging van de premies blijft noodzakelijk, er wordt een verhoging van de premies tot 19,2% in 1998 verwacht. Uit de jongste modelberekeningen, waarin verschillende varianten in de loon- en werkgelegenheidsontwikkeling zijn meegenomen, verwacht men een verdere premiestijging tot 20,4%-21,5% in 2008.

Langer werken?

De maatregelen ter verlenging van de levensarbeidsduur werden met de nodige voorzichtigheid geïntroduceerd. Pas vanaf 2002 worden de leeftijdsgrenzen ook werkelijk verhoogd. Mocht de arbeidsmarktsituatie dat vereisen, dan kan op deze verhogingen nog teruggekomen worden. De eerste tekenen wijzen er niet op dat de arbeidsmarktsituatie zich heeft verbeterd, noch dat ouderen langer blijven doorwerken. In Oost-Duitsland zijn veel oudere werknemers vervroegd gepensioneerd. Zo is de arbeidsdeelname van 60- tot 65-jarige mannen tussen 1990 en 1993 van 70% tot 9% gedaald en werkt van de mannelijke 65-plussers niemand meer, tegen in 1989 nog 17,6%¹⁰.

8. R. Kolb, Rentenreform 1992: Konzeptionen und Probleme, in: *Deutsche Rentenversicherung*, 1989, Heft 6-7, blz. 344-352.

9. Deutsche Bundesbank, Zur Finanzentwicklung der gesetzlichen Rentenversicherung seit Beginn der neunziger Jahre, *Bundesbank Monatsbericht*, März 1995.

10. Berekend op basis van het Duitse Sociaal-Economisch Panel 1990-1993 in J. Rosenow, *Die soziale Organisation von Alter(n) im Transformationsprozeß der neuen Bundesländer*, Vortrag Habilitationsverfahren, 17.11.94.

Tevens blijkt langer doorwerken lastig tot niet implementeerbaar. Met de 'Rentenreform 1992' kreeg de werknemer meer zeggenschap over het moment van pensioen ontvangen en over het moment van uittreden. De consequenties van deze maatregel zijn niet goed voorzien. In de praktijk werden leeftijdsbepalingen in cao's met succes aangevochten en werd doorwerken erg lucratief, omdat het tevens mogelijk bleek om pensioen te ontvangen en door te werken.

Vakbonden en politieke partijen wilden de ontstane meerkosten beperken door het gelijktijdig doorwerken en pensioen ontvangen aan voorwaarden te binden. De werkgeverscentrale heeft zich sterk gemaakt voor inperking van de keuzevrijheid van werknemers. In de praktijk bleek namelijk een aantal werknemers niet meer vrijwillig met pensioen te gaan. Dit doorkruiste het streven van werkgevers om ouderen te laten opvolgen door jongeren. Er bestaat ook angst voor de groeiende praktijken van met name werknemers in hogere posities, die alleen nog na een flinke financiële handdruk bijtijds het bedrijf willen verlaten¹¹.

In juli 1994 moest de Rentenreform daarom haar eerste wijziging ondergaan: leeftijdsgrenzen in collectieve, bedrijfs- en individuele arbeidsovereenkomsten gelden weer boven het sociale-zekerheidsrecht. Langer doorwerken en later pensioen ontvangen is vooral een theoretische mogelijkheid gebleken.

Lessen voor de AOW

Alvorens een vergelijking met de Nederlandse situatie te maken, moeten we beseffen dat Rentenversicherung en AOW van elkaar verschillen en dat bovendien in de Nederlandse ouderdomsvoorzieningen de aanvullende pensioenen een belangrijke plaats innemen. Met de Rentenreform is met name ingegrepen in de werkgevers- en werknemerspremie en in de overheidsbijdragen. Deze premies zijn niet rechtstreeks te vergelijken met de Nederlandse heffing voor de volksverzekering. Belangrijk is ook te beseffen dat de Duitse verzekering met haar eigendomsbescherming van aanspraken, een zware juridische druk legt op behoud van bestaande aanspraken.

Het is daarom beslist niet gezegd dat we de Duitse ervaringen rechtstreeks moeten toepassen op de Ne-

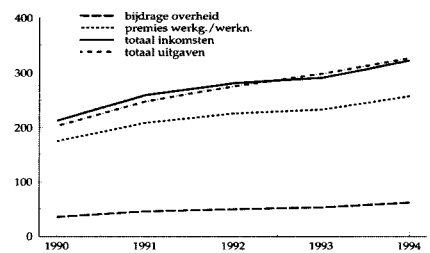
derlandse situatie. Toch is het Duitse beleid interessante kost voor iedereen die zich bezighoudt met de toekomst van de AOW. Met de 'Rentenreform 1992' heeft de Duitse ouderdomsverzekering zich na de losse ingrepen van eind jaren zeventig en begin jaren tachtig gestabiliseerd. Hoewel verdere premie- en bijdrageverhoging nodig zal blijven, heeft de Rentenversicherung het vertrouwen herwonnen.

Alle suggesties die tot nu toe in Nederland zijn gedaan om de AOW betaalbaar te houden, hebben ook in Duitsland de revue gepasseerd.

- Ontkoppeling of verlaging van de uitkeringen. Deze suggestie heeft het CDA deels ten val gebracht. Zij is ook gedaan door Nelissen en Verbon¹². In Duitsland zijn lagere uitkeringen echter geen onderwerp van serieus gesprek geweest en zijn uitkeringen en lonen juist sterk gekoppeld.
- Het invoeren van gedeeltelijke kapitaaldekking (schoommelfonds). In Nederland is D66 hier voorstander van. Dit is in het Duitse debat eveneens te licht bevonden als lange-termijnoplossing.
- Verhoging van de pensioenleeftijd. In Nederland gepropageerd door de VVD. Is in Duitsland ingevoerd, maar inmiddels weer ingetrokken.
- Verhoging van de bijdragen. Wordt door velen in Nederland als onvermijdelijk gezien en is in Duitsland inmiddels een feit en het voornaamste instrument om de groeiende uitgaven te compenseren.
- Draagvlakverbreding. In Nederland gepropageerd door de PvdA in de vorm van belastingheffing over inkomen boven de eerste belasting-schijf en inkomens van 65-plussers. In Duitsland is een dergelijke verbreding vanuit het verzekeringskarakter van de Rentenversicherung niet verdedigbaar. De stijging van de Rijksbijdrage, gefinancierd uit algemene belastingen, houdt echter wel een draagvlakverbreding in.

Zoals de WRR stelde, is de afweging tussen de maatregelen uiteindelijk een politieke afweging. De Rentenreform in Duitsland heeft laten zien dat burgers, maatschappelijke en politieke organisaties een goede toekomstvoorziening belangrijk vinden en dat men bereid is daarvoor te betalen. Niet alleen is de premie verhoogd, ook is het draagvlak verbreed doordat de

Figuur 1. Inkomsten en uitgaven Rentenversicherung en de verdeling daarvan tussen werkgevers/werknemers en overheid, 1990-1994 (bedragen in miljard DM)

Bron: Deutsche Bundesbank, 1995, op.cit.

overheidsbijdrage aan de pensioenfondsen is gestegen.

Draagvlakverbreding kan ook in Nederland een belangrijke rol gaan spelen. Verhoging van de leeftijdsgrenzen lijkt daarentegen een weinig effectieve maatregel. De verlenging van de levensarbeidsduur blijkt in Duitsland, maar overigens ook in de Verenigde Staten¹³, bij een ruime arbeidsmarkt niet te werken. Het zou het Nederlandse sociale-zekerheidsbeleid sieren wanneer men in alle bescheidenheid in zou zien dat de AOW-leeftijdsgrenzen in dienst staat van de arbeidsmarkt en haar niet beïnvloedt, ook al zou men dat graag willen.

E. Smolenaars

De auteur is werkzaam bij de vakgroep Sociale Zekerheidswetenschap en bij de Wetenschapswinkel van de Katholieke Universiteit Brabant. Zij dankt C. Boos en L. Geleijnse voor hun commentaar.

11. Was tun, wenn keiner mehr in Rente geht, *Impulse*, 1994, Heft 2, blz. 62-63.

12. J.H.M. Nelissen en H.A.A. Verbon, Ouderen voor jongeren, *ESB*, 8 september 1993, blz. 817-821.

13. R.F. Boaz, The 1983 amendments of the social security act: Will they delay retirement? A summary of the evidence, *The Gerontologist*, nr. 17, 1987, blz. 151-155.